

В'ячеслав Горбик (Київ)

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ «ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»

У збірнику статей, присвячених ювілею В.М. Даниленка, доречно відзначити, що він є відомим істориком широкого діапазону. Серед його численних праць з історії України, значне місце займають роботи присвячені культурі. Активну участь В.М. Даниленко бере у підготовці багатотомного енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України» як член Головної редакційної колегії цієї праці.

Пам'ятки історії та культури – важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Вони поєднують наукові й виховні функції. Різні люди, залежно від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напряму мислення, в одній і тій самій пам'ятці вбачають різні грані. В цілому нерухомі пам'ятки історії та культури є важливою частиною наступності і спадковості розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною.

Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення, а такі, як Києво-Печерська лавра, Софія Київська, історичний центр Львова за рішенням ЮНЕСКО включені до міжнародного Списку всесвітньої спадщини, хоча, безумовно, в Україні є ще пам'ятки, варті того, щоб їх занесли до цієї почесної категорії.

В умовах розбудови незалежної Української держави і пов'язаних з нею процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства – пам'яток вітчизняної і світової культури – неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину українського народу, коли утиски культури поєднувалися з національними. Пам'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями напливали на Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома

спадщина під час сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства в застійні часи. На тривалий час було занедбано вивчення теорії та історії культури, мало приділялося уваги дослідженням, охороні та використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювали як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності. Останніми роками пам'ятки страждають від недостатньої до них уваги, від того, що на їх збереження виділяються вкрай мізерні кошти.

Вивчення й охорона пам'яток історії та культури має давні традиції. Од часів Київської Русі відомі видатні архітектурні споруди, зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин. В наступні століття передавалася естафета збереження пам'яток, незважаючи на часто несприятливі умови. Згодом пам'яткоохоронна діяльність в Україні активізувалася завдяки створенню і праці різноманітних товариств, комісій, гуртків.

Багато змін у її зміст та форми вніс рік 1917-й, коли Україна стала на шлях власної державності. Питання, пов'язані з охороною пам'яток, перебували в полі зору Центральної Ради, їх порушували гетьманський уряд і Директорія. Вагомий внесок у теорію та практику пам'яткоохоронної роботи зробили ентузіасти збереження культурних надбань за радянської доби, хоча працювали вони в умовах політичного та ідеологічного диктату.

Громадськість України почала активно обговорювати проблему збереження пам'яток після відродження України з руїн Другої світової війни. У 1966 р. утворено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке зробило помітний внесок у справу збереження історико-культурної спадщини. Але пам'яткам було потрібне правове забезпечення. Тож, у 1978 р. було прийнято Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який, проте, мало що змінив у трагічній долі пам'яток. Однак проблеми збереження історичного середовища і національного культурного надбання в Україні стануть міжнародно-значущими. Високу оцінку здобула праця українських реставраторів, учених-дослідників, що виявилось в присудженні Гамбурзьким фондом Європейської золотої медалі за збереження історичних пам'яток Національному заповіднику «Софія Київська».

Значну роль в активізації пам'яткоохоронної роботи відіграє підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, задуманого як частину великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР, поряд із Зводами тодішніх союзних республік. З'явилися перші документи, які визначили науково-методичні й організаційні засади Зводу – «Методичні

рекомендації» та «Положення про обов'язки і відповідальність виконавців». Робота над Зводом з різною Інтенсивністю розгорнулася в усіх областях України, де почали діяти авторські колективи.

У 1991 р. розпався СРСР, Україна здобула незалежність. Відкрилися можливості для об'єктивного та повного відображення подій крізь призму пам'яток історії та культури. То ж постало завдання розробки сучасної наукової концепції Зводу, повнішого обстеження та Інвентаризації історико-культурної спадщини, пошуку нових науково-організаційних форм. У березні 1992 р. уряд України ухвалив постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням. Важливим кроком у цьому напрямі стало створення при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана спеціалізованої Головної редакції Зводу. Однак і цією постановою проблему фінансування й матеріально-технічного забезпечення підготовки і випуску томів та покриття витрат на видання не було вирішено сповна, вони покладалися на місцеві бюджети і їхні матеріальні ресурси, що значно ускладнило роботу над томами. Отже, під державну програму знову не було передбачено загальнодержавного фінансування. Однак, незважаючи на труднощі, робота продовжується.

Особливо наполегливо і цілеспрямовано працювали редакційна колегія і авторський колектив тому міста Києва, які підготували заплановані до видання матеріали. Спільно з Головною редакцією Зводу вийшли в світ перша і друга частини першої книги тому Київ (1999, 2004 рр.) частково опрацьовано томи по місту Севастополю, Херсонській, Одеській, Київській областях. Завершена праця над останньою третьою частиною першої книги тому «Київ».

Значними є здобутки в підготовці томів по АРК, Хмельницькій, Сумській, Житомирській, Львівській, Вінницькій, Донецькій, Івано-Франківській, Чернівецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Херсонській областях. Передовсім це було обумовлено дієюю та конкретною підтримкою місцевих органів влади, які, незважаючи на фінансові труднощі, усвідомили значення Зводу пам'яток для збереження української культури. Позитивну роль у підготовці томів Зводу відіграв виданий у грудні 2000 р. Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання «Звід пам'яток Історії та культури України». Згідно зазначеного Указу Кабінету Міністрів України доручено забезпечити підготовку і випуск томів Зводу, було виділено частину коштів на їх підготовку, а саме –

виготовлення тиражу має здійснюватись за кошти державного бюджету, підготовка рукописів томів – за рахунок місцевих бюджетів. На жаль, в багатьох регіонах праця над томами Зводу йде повільно, й основною причиною цього є вкрай незадовільне її фінансування.

Немало праці вклали як у перші, так і наступні томи Зводу фахівці наукових установ, насамперед, інститутів історії України та археології НАН України. Зокрема, відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України, який здійснює науково-методичне та організаційне забезпечення разом з іншими установами підготував дев'ять збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та Києва. Питання про підготовку подібного видання постало в кінці 60-х років. Належно це завдання вдалося розв'язати у Білорусі. Упродовж 70–80 років там підготовлено і видано білоруською мовою сім томів Зводу пам'яток. Видання готували фахівці Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики, де працював спеціальний чисельний структурний підрозділ.

В Україні підготовча робота розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно й неповно. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., було зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. Почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом – обласні (міські – в Києві та Севастополі) редколегії. Структурно Звід побудований за географічним принципом - кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячені Автономній Республіці Крим, містам Києву, Севастополю та українським пам'яткам за рубежем. Всього передбачено підготувати і видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах, Київ – у двох книгах (перша – у трьох частинах, друга – Київський некрополь). Окремий том буде присвячено українським пам'яткам за рубежем. Передмова до всього багатотомного видання вміщена в томі «Київ». Цим самим йому надано статус заголовного, що виправдано з історичної точки зору, позаяк Київ завжди був центром тяжіння українських земель, столицею держава Україна.

Науково-методичне керівництво підготовкою Зводу здійснюють інститути гуманітарного профілю Національної академії наук України – історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства (Львів) та відповідна архітектурна установа – Державний науково-дослідний Інститут теорії та історії архітектури і містобудування (ДержНДІТІАМ) в Києві. Базовою структурою підготовки Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень,

згодом – Центр «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України.

Масштаби роботи виявилися величезними. В більшості областей до недавнього часу не було здійснено загальне обстеження пам'яток, передовсім археології, архітектури і монументального мистецтва. Це вимагало значних коштів, праці, кваліфікованих фахівців. Однак під Звід не була підведена відповідна фінансова і кадрова база, його томи почали готуватися на громадських засадах, і це було помилкою, бо затягувало час підготовки, знижувало якість праці. Невдовзі виявилися величезні прогалини у проведенні паспортизації пам'яток, що призвело до значних упущень під час обліку пам'яток. Чимало важливих теоретичних питань довелося вирішити науковцям в ході розробки нової концепції Зводу та «Методичних рекомендацій». Згодом було підготовлено збірник «Типових статей» про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення. Відрецензовано, здійснено наукове редагування тисяч статей місцевих авторів. Робота велася не лише в Києві, а й безпосередньо на місцях. Питання підготовки Зводу обговорювалися на республіканських і регіональних конференціях. Ця проблема стала предметом обговорення на Всеукраїнській нараді, що відбулася в березні 1993 року в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях: «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (1998 р.); «Актуальні проблеми підготовки Зводу пам'яток історії та культури України» (1999 р.), «Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження» (2005 р.).

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення і обстеження пам'яток. Так, якщо на початковому етапі у 1984 р. на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то у 2005 р. – понад 130 тис. Вони включають понад 57 тис. пам'яток археології, 51 тис. – пам'яток історії, понад 16 тис. пам'яток архітектури, містобудування та садово-паркового мистецтва, біля 6 тис. пам'яток монументального мистецтва.

Звід – праця багатопрофільна, він охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування і монументального мистецтва, дає комплексне уявлення про них. І в цьому полягає його цінність.

Пам'ятки археології – найдавніші історико-культурні об'єкти в Україні. Вони представлені широким діапазоном пам'яток – від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому – до доби пізнього середньовіччя. Саме Звід стимулював проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів – поселень, могильників,

виробничих, оборонних та культових споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії. Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися впродовж останніх років, виявили нові численні археологічні пам'ятки.

Результати проведених робіт мають велике значення для археологічної науки. Адже вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України, серед яких зазначимо появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграції неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східно-слов'янської держави – Київської Русі та ін. Археологічні матеріали Зводу дають можливість досліджувати палеодемографічну історію України, її заселення в усі часи, яке залежало від природних умов, ступеня розвитку людини та соціально-економічного рівня суспільства.

Виходячи з цього, цілком природною є невелика кількість пам'яток найдавнішої доби, оскільки основами господарства тогочасного населення були збиральництво та епізодичне полювання. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих у праобщини, виявлені в найтепліших регіонах України, якими в ті часи були Закарпаття і Крим.

Зовсім іншою бачиться демографічна ситуація за доби пізнього палеоліту (40–11 тис. років до н.е.), коли сформувалася людина сучасного фізичного типу, яка в умовах пізньольодовикового часу полювала на мамонтів та оленів, виготовляла крем'яні знаряддя, споруджувала каркасні житла з кісток та шкір великих тварин, знала вже мистецтво та культові відправи. Пізньопалеолітична людина освоїла майже всю територію сучасної України, де відомо понад 800 стоянок. Від цього часу історико-культурна хода відбувалася невинно прогресивним шляхом, на якому найяскравішими виявами були часи існування трипільської, скіфської та черняхівської культур, а також Київської Русі.

Однією з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя була Київська Русь – перше державне утворення східних слов'ян IX–XIII ст. Всебічному вивченню Русі здавна приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто була вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави, яка становила близько 1,5 млн. км, проживало до 10–12 млн. людності. Численні історико-культурні

пам'ятки Русі стали тим підґрунтям, на якому розвинулася культура України-Руси – епохи пізнього середньовіччя.

Археологічні дослідження, здійснені у зв'язку з підготовкою Зводу, виявили реальну картину стану збереженості давніх пам'яток. З'ясувалося, що внаслідок господарської діяльності за останні десятиріччя знищено значну кількість відомих раніше археологічних об'єктів, насамперед стародавніх курганів, городищ, земляних валів, селищ і могильників. Знесено всесвітньовідомий курган Переп'ятиха біля міста Васильків, який сягав висоти 15 м, зникли курганні могильники біля села Мар'янівка на Київщині (понад 400 насипів), русько-варязький могильник на річці Десна біля села Шестовиця на Чернігівщині, селище VIII–IX ст. біля села Ходосівка під Києвом, численні поселення доби бронзи в пониззі Південного Бугу та сотні інших пам'яток.

Ці сумні факти засвідчують байдужість до своєї історії та незадовільну роботу наших культурно-охоронних закладів, які дали змогу викреслити із реєстру археологічних старожитностей України чималу кількість пам'яток. Стан збереження в Україні археологічних пам'яток, які є не тільки культурним надбанням народу, а й єдиним джерелом висвітлення нашої стародавньої історії, вкрай незадовільний.

Розділи історії нерідко становлять майже половину обсягу томів Зводу. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колегами. Тому варто звернути увагу на створення історичної концепції Зводу, яка формується в умовах становлення нової історіографії, заснованої не на політизованих версіях, а на науково виваженому підході до минулого.

Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на справді науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. При дослідженні пам'яток слід передусім виходити з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Застосування цих критеріїв дасть змогу не лише значно розширити коло зафіксованих пам'яток, оскільки Звід включатиме як відомі пам'ятки, так і виявлені й досліджені в ході підготовки видання, а й позбутися штучно нав'язаних ідолів і фетишів. Тривалий час увічнення подій і персоналій носило однобічний, а нерідко й

тенденційний характер. Звід готується як енциклопедичне видання. В його здебільшого коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Тому доволі специфічною є джерельна база як усього видання, так і його історичної частини. Це перш за все матеріали архівів, фондів, раніше закритих для дослідників – зокрема документи архівів Комуністичної партії, служби безпеки (НКВС–КДБ) тощо. Особливу цінність має численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює важливі аспекти регіональної історії. Було використано також маловідомі раніше періодичні видання, музейні зібрання історико-краєзнавчого профілю.

У процесі підготовки Зводу значної уваги слід надати недостатньо вивченим пам'яткам історії дорядянської доби, що тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. Вочевидь це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу, його прагненням до самостійності і державності, з національно-визвольним рухом.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність роботи по виявленню і дослідженню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю державних і громадських діячів, багато з яких були несправедливо забуті.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часів Київської Русі. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення для пізнання давньоукраїнської історії.

До томів Зводу включено меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самотність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя: це залишки споруд, де перебувало козацтво, – січі, сотні, курені, полки. Виникнувши переважно як військові формування, вони перетворилися в місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. В деяких містах України збереглися будинки полкових канцелярій, що являли собою і поширений тип державної установи того часу.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування України часів середньовіччя, – ратуші, будинки судових установ. Це саме стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і

громадських, фінансово-економічних структур в Україні у XIX – на початку XX ст. Йдеться про думи, земства, дворянські і купецькі зібрання, торговельні і фінансові біржі, в діяльності яких брали участь відомі політичні та громадські діячі, підприємці, представники освіти, науки, культури.

Особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба за національне визволення, що органічно поєднувалася з ідеями соціального визволення. На жаль, такі пам'ятки історії залишалися без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлюється тим, що проблеми національної самобутності і незалежності, становлення української державності тривалий час залишалися забороненою темою в радянській історіографії. В томах Зводу увічнені місця і об'єкти, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна війна XVII ст. Це залишки укріплень, храми, козацькі могили, пам'ятні місця битв, перебування визначних діячів тощо. Робота по виявленню таких пам'яток триває й досі. Але перші важливі кроки здійснено. Урядом України прийняті ухвали щодо оголошення комплексу пам'яток Берестецької битви державним історико-меморіальним заповідником, упорядкування пам'ятних та історичних місць Чигирин. Вирішено питання про надання статусу національного заповідника острову Хортиці, організацію заповідника в трагічному козацькому місті Батурині. Упродовж кількох останніх років цілеспрямовано виділяються асигнування на проведення археологічних досліджень за програмою «Січі запорозькі». На черзі комплексні дослідження фортеці Кодак, з якої почалася біографія Дніпропетровська. З нею пов'язані імена Івана Сулими, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та ін. З 1944 р. Кодак систематично руйнується під час розробок кам'яного кар'єру, зараз під загрозою його останні бастіони. До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, що увічнюють життя видатних державних і громадських діячів України зазначеної доби – Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше зображувалася у спотвореному вигляді. Низку статей присвячено пам'яткам визвольних рухів – опришків, гайдамаків, Коліївщини.

У Зводі висвітлюється національно-визвольний рух українського народу пізніших часів. Це, передовсім, об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, яке відіграло помітну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості, як громадський рух, висвітлюють діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві тощо.

Певні труднощі спричиняє виявлення і дослідження пам'яток, що відбивають визвольну боротьбу українського народу кінця XIX – початку XX ст. Тривалий час вивчення історичних подій цього періоду обмежувалося тільки пам'ятними місцями революційного руху робітничого класу і діяльністю однієї партії – більшовицької. Роль інших класів, політичних течій і партій, позиції яких істотно відрізнялися або були протилежними більшовицькій, висвітлювалися дуже упереджено і поверхово. При написанні Зводу виявлено меморіальні об'єкти, пов'язані, наприклад, з діяльністю Української радикальної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Революційної української партії, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народно-республіканської партії тощо.

Надзвичайно актуальним залишається виявлення і переосмислення багатьох пам'яток воєнної історії дорадянської доби, які відтворюють багатотисячлітні традиції України, процес формування її збройних сил. Як відомо, на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань. Український народ не раз демонстрував героїзм і мужність: під час селянсько-козацьких повстань проти поневолювачів, Визвольної війни XVII ст., боротьби з турецькою та кримсько-татарською агресією, згодом у російсько-турецьких війнах, війні 1812 р., Кримській, Першій і Другій світових війнах.

Війни залишили численні могили та цвинтарі. На жаль, значна кількість цих поховань занедбана або знищена. В ході роботи над Зводом зверталась увага на їх розшук та вивчення. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто поліг у боях, незалежно від їх національності та причетності до воєнного табору, незалежно від того, коли це відбувалося – в давні часи чи в роки Другої світової війни. Це ще раз підтвердить наше звертання до загальнолюдських цінностей. Загалом некрополі дають багату, специфічну інформацію, яку не всі дослідники оцінюють сповна.

Томи Зводу містять цікаві статті про пам'ятки виробництва і техніки, які відображають етапи економічного і науково-технічного розвитку України. Приділено увагу пам'яткам, пов'язаним з розвитком народних промислів і ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, що пережили час і збереглися до наших днів. Це вітряки, ремісничі майстерні, окремі будинки та садиби, перші залізниці, шахти, фабрики, заводи та інші підприємства, з яких починалися ті чи інші галузі. Уже в XVI ст. важливим промисловим центром були Українські Карпати. Солеварні, поташні – ці та інші споруди збереглися на Івано-Франківщині та Львівщині. Україна багата на пам'ятки науки і техніки. Майже в кожній області

зустрінеш на п'єдесталах перші трактори, паровози тощо, але вони часто залишаються поза увагою науковців. Окремі статті увічнюють пам'ять видатних виробничників, інженерів, підприємців, засновників акціонерних товариств, які зробили значний внесок у розвиток економічного потенціалу України. Серед них імена підприємців М. Терещенка, І. Харитоненка, О. Бобринського та ін. Дослідження їхнього життя та діяльності сприяє відкриттю багатьох нових або маловідомих сторінок в історії розвитку техніки, технології підприємств в Україні в дорядянській час.

Дослідники приділили значну увагу пам'яткам науки і культури. Пов'язані з життям та діяльністю вчених, письменників, педагогів, художників, акторів, вони засвідчують духовний розвиток нації, її культурний та науковий потенціал. Серед значної кількості цих пам'яток важливе місце посідають наукові та навчальні заклади, яким принесли славу їхні викладачі та учні. Це насамперед такі найбільш відомі навчальні заклади в Україні, як Києво-Могилянська академія, Острозька школа та ін. В Україні налічувалося чимало колегіумів, од початку XIX ст. почали утворюватися університети, гімназії були в усіх губернських та багатьох повітових містах України. У Зводі представлені й середні навчальні заклади, серед яких – широковідомі ліцеї князя Безбородька у Ніжині, Рішельєвський в Одесі. В багатьох навчальних, наукових і лікувальних установах збереглися кабінети видатних учених, дослідження й опис яких значно збагатять відповідні томи.

Автори присвятили ряд статей будинкам, в яких діяли культурно-освітні установи, займались у кінці XIX – на початку XX ст. поширенням освіти, наукових знань, відстоюванням української мови, сприяючи в такий спосіб розвитку національної самосвідомості українського народу. Діяли товариства грамотності, недільні школи, громади, просвіти, народні університети, активну участь у яких брали письменники Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Володимир та Олександр Барвінські, Олександр Кониський та ін.

У процесі підготовки Зводу поряд із виявленням нових об'єктів переглядалися взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної науково виваженої оцінки реального місця і значення кожної події або особи в історії України. Цінність об'єкта як пам'ятки історії зумовлюється насамперед значенням пов'язаної з ним події або персоналії для соціально-політичного та культурного розвитку України, окремих її регіонів.

До томів енциклопедії Зводу включено значну кількість статей про пам'ятки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., під час яких зіткнулись інтереси різних класів і політичних партій. Це стосується об'єктів, де розташовувались установи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувалась Українська Народна Республіка,

Західноукраїнська Народна Республіка та їх злука в соборній Україні. Кризь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників подій того часу, зокрема Голови Центральної Ради Михайла Грушевського, Голови уряду Володимира Винниченка, членів урядів Української Народної Республіки, Української держави.

Виявлені та задокументовані пам'ятні місця формування національних збройних сил. Адже в буремні роки поряд з частинами Червоної армії та Червоного козацтва діяли українські військові частини: 1-й український полк ім. Богдана Хмельницького, 1-й український корпус, Вільне козацтво, Січові стрільці, Українська Галицька Армія.

Увічнюються меморіальні об'єкти, де відбувалися в ті роки військові з'їзди, будинки, де мешкали і працювали діячі тієї доби (зокрема Симон Петлюра). В ході дослідження пам'ятних місць доби національно-визвольних змагань переглянуті оцінки на роль багатьох формувань, що брали в них участь. Серед них студенти і гімназисти Києва, які загинули 15 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути (Чернігівська обл.) в бою з радянськими військами, виступивши на захист Української Народної Республіки. Це стосується і широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення і події тоталітарних часів, що тривалий час змальовувалися здебільшого як епоха суцільних перемог та успіхів. Насправді для цього періоду притаманні гострі суперечності, деформації ідеологічного та економічного характеру, породжені адміністративно-командними методами сталінського режиму. Саме на той час припадають масові політичні сталінські репресії. В Україні у 1937–1938 рр. було заарештовано понад 287,5 тис. громадян. Передовсім – це представники національної інтелігенції, які підтримували ідею розвитку української державності, культури й мови.

У 20–30-х роках ХХ ст., значних втрат загнала українська культура. «Розстріляне відродження» – так пізніше названо ті часи. В ході судово-політичних процесів, що супроводжувалися розprawою з українською інтелігенцією, були репресовані відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Л. Курбас та багато інших. У зв'язку в проведенням згубної хлібозаготівельної політики, насильницької колективізації українське селянство залишилося без засобів прожитку. Це призвело до страшних голодоморів в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. з мільйонами людських жертв. До томів Зводу включено меморіальні об'єкти, що увічнюють пам'ять жертв голодоморів та масових репресій.

Певна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни, важливої для долі України. Статті про ці події за кількістю становлять вагомий частину томів. При увічненні подій цього періоду значна увага приділялася початковому, найбільш трагічному періоду війни, що не знайшов об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Активізувалася робота по виявленню пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених (в Україні гітлерівці знищили майже 1 мільйон 400 тис. військовополонених). Статті про ці події вміщено до Зводу.

При дослідженні перебігу подій Другої світової війни слід врахувати специфіку різних регіонів України. Серйозного і неупередженого аналізу вимагає історія Української Повстанської Армії – національних збройних формувань, які боролися за самостійну Україну, Організації Українських Націоналістів.

Не забуті у Зводі й наші сучасники. Заслужують на увагу учасники дисидентського руху, серед яких є ті, хто загинув або був змушений емігрувати. В останні роки проводиться активна робота по розшуку й увічненню пам'ятних місць та будинків, пов'язаних з їхнім життям і діяльністю. Змістовні статті присвячено, зокрема, письменникам-правозахисникам – Василю Стусу, Віктору Некрасову, Василю Симоненку та ін.

Історія створюється на наших очах. У Зводі представлено видатні події, пов'язані з проголошенням у 1991 р. незалежності Української держави – нового вирішального етапу в житті українського народу.

Пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва – це окраса томів Зводу. Вони найвиразніші і найрепрезентативні. Їх обстеження вимагає значних коштів і кваліфікованих кадрів. З державного обліку було знято певну кількість скульптурних витворів, які не відповідали вимогам до творів мистецтва або являли собою низькопробні масові копії.

У Зводі пам'яток відображено як об'єкти архітектури, так і містобудування. Визначення пам'яток містобудування здійснюється в процесі розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів міст. У них виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відзначаються особливостями режиму відповідної містобудівної діяльності в їхніх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації і впорядкування та забудови на їхніх територіях. Ця особливість враховувалася при виявленні і введенні до

Зводу саме пам'яток містобудування. При розгляді таких пам'яток визначаються їх цілісні в функціональному сенсі частини – компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти можуть містити твори сучасної архітектури, залишки історичного планування і різного типу забудови, тобто як архітектурні, так і інженерні споруди. Всі вони розглядаються не тільки кожний окремо, а й у їх сукупності з характеристикою історико-культурної, архітектурно-художньої та містобудівної цінності як окремих складових, так і всього містобудівного комплексу разом.

Під час роботи над Зводом пам'яток було проаналізовано та удосконалено критерії визначення історичних міст України. Як відомо, вперше реєстри історичних центрів, які зберегли давню планувальну структуру і велику кількість пам'яток, було затверджено у 1946–1949 рр. Вони включали п'ять міст республіканського значення (Полтава, Луцьк, Володимир-Волинський, Одеса, Кам'янець-Подільський) та 27 населених пунктів із значною кількістю архітектурних пам'яток (Батурин, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Острог, Хотин, Почаїв та ін.). Тоді ж міста Київ, Чернігів, Львів були віднесені до історичних центрів всесоюзного значення. 5 серпня 1968 р. Держбуд України затвердив «Список старовинних міст, селищ і сіл УРСР, проекти планування і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'яток культури». До нього було внесено 305 міст, селищ міського типу та сіл. Важливе значення мав затверджений урядом України перелік 39 стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що містили значну кількість пам'яток. Однак критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, поза увагою лишилася значна кількість старовинних населених пунктів. Дослідницька робота, пов'язана з підготовкою енциклопедичного Зводу пам'яток, виявила 1399 міст і селищ та близько 8 тис. сіл зі значною історико-культурною спадщиною, 1020 парків, що мають історико-культурну цінність.

Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який, своєю чергою, тісно пов'язаний з проблемами культури, з урахуванням і збереженням пам'яток усіх видів. Фактично матеріальні структури будівель і простору несуть інформацію про соціально обумовлену поведінку людей. Ця інформація пов'язує різні покоління, різні епохи, вона є важливою частиною колективної пам'яті людства. Тому в контексті Зводу архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток. Найчастіше у комплексних

пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва.

Архітектурні монументи нерідко пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва.

Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура).

Найбільш численною є група пам'яток житлової архітектури, яка вирізняється різноманітністю функціональної організації простору. Це певною мірою стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичні й архітектурні цінності. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відіграла істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Звичайно, провідна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але ж і рядова забудова створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Раціональна та індустріальна архітектура, яка задовольняє тільки утилітарні потреби, не має нічого спільного із високим завданням архітектури – створенням високодуховного середовища. Архітектурі високого гатунку в усі віки притаманна єдність з природою і мистецтвом, вишукана гармонія архітектурно-просторової композиції з довкіллям. Саме з таких позицій розглядаються твори архітектури та містобудування, які заслуговують на одержання статусу пам'ятки і відповідне місце у Зводі пам'яток історії та культури України.

До комплексних пам'яток історії та культури належать пам'ятки садово-паркового мистецтва. Крім детальної архітектурно-художньої характеристики вони потребують опису їх історичного формування. Твори садово-паркового мистецтва виникали в певних соціально-економічних умовах із застосуванням поряд із архітектурно-художніми засобами дендрологічних, гідротехнічних, меліоративних, біологічних та інженерно-технічних заходів, які в сукупності визначають стильовий і територіальний характер об'єктів цього типу пам'яток. Складовою частиною їх є штучні й природні ландшафти, які доповнюють основну містобудівну цінність пам'яток садово-паркового мистецтва.

Належне місце в томах Зводу знайдуть пам'ятки монументального мистецтва; скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво, розписи, мозаїка, іконостаси та ін. У зв'язку з новою концепцією Зводу редакційним колегіям довелося провести масштабну роботу щодо уточнення списку об'єктів, які мають увійти до томів, вилучення низькопробних творів, розшуку справжніх мистецьких цінностей. Раніше значну кількість мистецьких творів минулого не брали на державний облік. Передовсім це стосується пам'яток релігійного мистецтва, меморіальних споруд та пам'ятників на цвинтарях. Недостатня в цілому вивченість цього виду пам'яток, що обумовлюється браком висококваліфікованих фахівців, створює значні труднощі для їх висвітлення у Зводі. Більшість статей про пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва супроводжується виразним ілюстративним матеріалом.

Звід пам'яток історії та культури охоплює нерухомі об'єкти на території України. Очевидно, уявлення про історико-культурну спадщину українського народу буде неповним, якщо не згадати про пам'ятки, створені етнічними спільнотами українців як у близькому, так і далекому зарубіжжі. Ці поселення українців зберігають основи української культури, мистецькі та побутові традиції, що дає підставу для підготовки спеціального тому, присвяченого пам'яткам національної культури поза межами України.

Звід пам'яток історії та культури має вирішальне значення для поліпшення системи збереження не лише як основи державного реєстру, а й як засіб для створення на його базі комп'ютерно-автоматизованої системи обробки даних.

Це видання залишилося б в архіві, коли б не подвижницька праця тисяч місцевих краєзнавців. Значним є внесок співробітників відділу історико-краєзнавчих відносин Інституту історії України НАНУ, працівників Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України. Підготовка Зводу стимулювала розвиток краєзнавчого руху в Україні. Видання фундаментальних томів Зводу стане значною подією в культурному житті України, вирішальним етапом у збереженні історико-культурної спадщини, активізує туризм, сприятиме пробудженню національної свідомості та державницької ідеології українського народу, без чого не може існувати незалежна держава. Праця над Зводом не лише стимулювала пошуки і систематизацію пам'яток, уточнення багатьох методичних положень, а й стала активним стимулом розробки концептуальних засад пам'яткоохоронної роботи.